

# ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱԽՈՐ ԴԵՊՔԵՐԸ

## ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ <sup>1)</sup>

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆՅԻ

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Այս գործի առաջին մասը պարունակում է իր մէջ գլխաւորապէս իմ անհատական գործունէութիւնը, իսկ սոյն երկրորդ մասի մէջ դրա վրայ պէտք է աւելանայ և իմ հասարակական գործունէութիւնը: Առաջին մասում ես միայն կրթում եմ ինձ, իսկ երկրորդում՝ կրթում եմ ուրիշներին, թէ իբրեւ ուսուցիչ և թէ իբրեւ զրոյ: Պատշաճաւոր տեղերում կը մտնեն և առաջին մասում և՛ յիշածներս:

Եթէ մէկը մի որ և է օտար երկրում եղել է, նա խօսակցութեան մէջ՝ տեղի թէ անտեղի՝ յիշում է ստէպ-ստէպ նոյն տեղը, ասելով՝ օրինակ՝ «Ե,բ որ ես Պետերբուրգ էի... Պետերբուրգում եղած ժամանակս... Մէկ օր Պետերբուրգումը... Այդ բանը Պետերբուրգումը...»

Շատերի մէջ այս յատկութիւնը մինչև ծաղրականի է հասնում, իսկ կատակերգութիւններում այսպիսի տիպերը բաւական զարճացնում են հասարակութեանը: Պէտք է գիտենալ սակայն, որ ամեն անհատ էլ այս յատկութիւնն ունի, միայն մէկը գործ է ածում պատշաճաւոր տեղում, միւսը՝ անպատշաճ: Այս հանդաման-

<sup>1)</sup> Տես մասն առաջին «Մուլճ» 1893 թ. № 4, 5, 6, 7-8 և 9:

քի շնորհիւ է, որ մենք մեր մէկ անգամ տեսածը չենք մոռանում: Չեն մոռացւում միայն կրկնող յիշողութիւնները: Ասում ենք՝ «Միտս է, երբ ես դեռ երեխայ էի»... Եթէ այդ ժամանակից յարդէն անցել է կէս դարից աւելի, ինչու է միտը: Նրա համար որ տարին տասներկու ամիս նա այդ բանը կրկնում է—«միտս է, երբ ես դեռ երեխայ էի»...

Եթէ յիշողութիւնները չեն մոռացւում միայն նրա համար, որ կրկնում են շարունակ, ապա ուրեմն մոռացւում են չկրկնողները: Այս մոռացած յիշողութիւններն ևս կարող են վերակենդանանալ մեր մոտքի մէջ, միայն դրա համար հարկաւոր է, որ միտքը առօրեայ հոգսերից ազատւի և ոգևորւի անցեալի յիշատակներով: Այս էլ հոգեկան մի առանձին վիճակ է, որի մէջ շատ քիչ է ընկնում մարդ: Սովորական երևոյթը կրկնելն է, որ թէ բերանացի է լինում, թէ մոտքով և թէ նոյն իսկ երազի մէջ: Արտաքին տպաւորութիւնները մեր գազաթի մէջ ծովանալով շարունակ շարժման մէջ են, շարունակ տակ ու վեր են լինում: Բարձր ոգևորութիւնը այդ ծովում փոթորի՜ բարձրացնելն է:

Երբ մարդու մոտքի զարգանալը իր գազաթնակէտին է հասնում և այդտեղից թեքւում է դէպի ցած, դէպի իր մոտքը՝ արևի նման, նա օրէցօր կորցնում է իր յիշողութիւնները: Լաւ է ուրեմն, որ մարդ այդ վիճակին չհասած՝ գրի առնէ իր յիշողութիւնները, գոնէ իր գլխի անցքերը, իր ստացած տպաւորութիւնները, իր տեսած գլխաւոր դէպքերը: Որքան լաւ կը լինէր, որ մենք շինովի և անճաշակ թխւած վէպերի տեղ այնպիսի գրւածներ ունենայինք: Թող լինի շինովի էլ, բան չենք ասիլ, եթէ նա մի գեղարւեստական շէնք լինի. բայց իրական կեանքի մասին ուղիղ գաղափար կազմելու համար հարկաւոր են ստուգապատում գրւածներ:

Իմ այս գործը մեր գրականութեան մէջ առաջին փորձն է և իբրև առաջին՝ շատ հեռու է դեռ ևս կատարեալ լինելուց: Անկատարութեան պատճառը այնքան իմ անձիս անկատարութիւնը չէ, որքան որ շրջանի, որի մէջ պէտք է լոյս ընծայէի ես մի այսպիսի բան: Գրեցի այնպէս և այնքան, ինչպէս և ինչքան որ կարելի էր գրել այդ շրջանի համար: Եթէ տեսնեմ, որ մեր ընթերցող հասարակութիւնը լաւադոյնը գնահատել գիտէ, և ես էլ ողջաւողջ

կը լինեմ, այն ժամանակ ես այն միենոյն բանը կը գրեմ իմ ուղածիս պէս, կամ սրա պակասը կը լրացնեմ ջոկ ջոկ արկածներով, «իմ կեանքի արկածներից» վերնագրով:

# I

Մակար սրբազանին խօսք տալուց յետոյ՝ ես պատրաստեցի էջմիածին գնալու: Գրեցի հօրս, որ փոքր եղբօրս ուղարկի, որ հետո տանեմ ուսում տամ:

— Ինձ էլ տար հետդ, ասաց Մովսէսը, ես այլ ևս չեմ ուզում իմ ներկայ շրջանում մնալ, ուզում եմ քեզ հետ լինել:

— Շատ ուրախ կը լինեմ, ասացի: Միքայէլն այնտեղ է, նա կը լինի ձուլարանի վարպետ, դու տպարանի, իսկ ես կը լինեմ իբրև կառավարիչ կամ տպարանապետ: Հէնց այդ մտքով էլ ինձ հրաւիրում են: Աշխատաւորների ընտրութիւնն և վարձատրութիւնն ինձանից պիտի լինի կախած, քանի որ ես պիտի լինեմ գործի յատկութեան պատասխանատուն թէ վանքի և թէ ազգի առջև:

1868 թւականի ծննդեան պասը բռնելուց յետոյ ես ու Մովսէսը մէկ օր ճաշելուց յետոյ ճանապարհ ընկանք դէպի ս. էջմիածին: Այլ ևս չսպասեցի եղբօրս դալատեանը: Երեկոյեան հասանք Կողա, ուր և գիշերեցինք: Նոր ուղին դեռ շինած չէր, խճուղի դեռ չկար: Ճանապարհն այնպէս ցեխ էր, որ մեր կառքի առջևից երկու ջուխտ գոմէշ լծել ունին, և հազիւ կարողացան Կումսի փոսից դուրս բերել Կողա:

Նոր արդէն հասել էինք, մէկ էլ տեսանք հայրս ներս եկաւ եղբօրս հետ: Այդ ծերունի մարդը նոյն օրը հարիւր վերստ ճանապարհ էր կտրել, ցեխ ճանապարհ և այն էլ ոտքով... Հէնց որ մենք դուրս ենք եկել, նա ներս էր մտել քաղաք, և իսկոյն մեր ետևիցն ընկել, որ հասնի, ենթադրելով, որ նոյն գիշերը չենք կարող Կողայից հեռանալ, ու էլ կառքը կարող է ցեխ ճանապարհով այնպէս արագ գնալ, որ աչքով մեզ չհասնեն:

— Ամի՛, ասացի, դու շատ անդուլթ ես վարւել դէպի քեզ...

— Այո՛, պատասխանեց, — բաց էր ելնիս համար, որ չգրկի ուսումից:

Հայրս մեր գիւղում միակ մարդն էր, որ գիտէր ուսման յարգը, արհեստի նշանակութիւնը: Երեխայ ժամանակը ծնւել էր Գորի քաղաքում և այդտեղ էլ անցուցել իր պատանեկութիւնը: Աշակերտ էր եղել պղնձագործի մօտ, և շատ բան էր պատմում իր մանկութեան օրերից, իր աշակերտական կեանքից: Շատ լաւ մարդ էր վարպետս, ասում էր հայրս, բայց մանաւանդ վարպետիս կինը, որ մի շատ խելօք տանտիկին էր: Նրա խրատներից չեմ մոռանում. այս խօսքը, որ շուտ շուտ ասում էր—Ստեփանն, աշխատիր, որ լափշիքդ ու քոշերդ տրեխ չդառնան, եթէ ոչ՝ տրեխ էլ չես գտնիլ, որ հագնես: Երևի այս էր պատճառը, որ հայրս ոչ ինքն էր հագնում տրեխ և ոչ իր որդոցը հագցնում:—Տրիսի որ սովորէք, ասում էր, էլ լափշիք հագնելու ձգտում չէք ունենալ:

Մեր կառքը դեռ յետ չէր դարձել: Նրան մի մանէթ տւի, որ հօրս տանէ մինչև քաղաք:

Օրը կարճ և ցուրտ, գիշերը խաւար, ձանապարհը տեղ ցելի և տեղ՝ սառած: Մենք հէնց նոյն օր ձանապարհ գնացինք և ծննդնան թաթախման երեկոյին հասանք Երևան:

Ձանապարհին ոչ մի լաւ տպաւորութիւն չզգացի, բացի զգանքից, մանաւանդ Դիլիշանի սարը բարձրանալիս հին՝ ձորամիջի ճանապարհով: Այդ մաղէ կամուրջներից անցնելով և Գեղամայ լճեզրի բուք ու բորանից լաւ ծեծւելուց յետոյ, երբ մօտեցանք Երևանին, իմ բոլոր նեղութիւններս մոռացայ, երբ յանկարծ դէմս ելաւ Մասիսը կէսից վեր ձիւնով ծածկւած: Ես ուրքով էի գնում և կառքի առջև: Մասիսը տեսնելուն պէս՝ ես վեր վեր չթռայ կաբարդացոց նման, այլ տեղնուտեղ մեխւեցայ, ինչպէս մի անեղ սրբութեան առջև, որին մօտենալ կարելի չէ կօշիկները չհանած: Սարը խօսեց ինձ հետ, բայց ինչ որ ասաց, այդ կը մնայ իմ և նրա մէջը: Այդ մի պատգամ էր և խորհրդաւոր պատգամ, սուրբ և ասուածային, որ կարելի չէ լոյս աշխարհ հանել նախքան ժամանակը:

Երևան որ հասանք, իջևանի պահողը մի լաւ հայ էր. սա իր տանից ուղարկեց մեզ ճոխ ընթրիք—իշխանական, եփած և խորոված, ձու, և շատ լաւ փլաւ արշտով եփած: Ձէր մոռացել և երեք շիշ իրանց թուկ գինուց ուղարկել: Այդ գինու բնութիւնը չգիտէի, մի քանի բաժակ որ խմեցի, գլուխս տաքացաւ և կառքը լծել տւի,

որ այն գիշեր հասնենք Եջմիածին և առաւօտուն ջրօրհնէքի հանգիսին ներկայ լինենք:

Մեր կառապանն, ինչպէս երեաց, խամ էր, Դալմի բաղերից մի քիչ անցած՝ ճանապարհը կորցրեց: Ձիւնը լցրել էր դար ու փոս և շինել մի հարթ մակերևոյթ, որի վրայ մարդկային հետք և նշան չէր երևում: Շատ այս ու այն կողմ պտըտելուց յետոյ պատահեցանք մի պահնակի, ուր թուրք ձիաւորներ կային իբրև ուղեպահներ: Կանչեցինք, մի ձիաւոր եկաւ ընկաւ առաջներս, բացք բաւական հեռացրեց մեզ ոլոր մոլոր ծանալով:

Մի կողմից կասկածելով՝ թէ մի գուցէ թուրք ձիաւորը մեզ տանում է կողոպտելու յարմար մի տեղ, ուր թաքցրած ընկերներ ունի, միւս կողմից էլ տեսնելով Մոսէսի և Սարգսի (եղբօրս) դողդաղն ու սրթսրթալը ցրտից ու երկիւղից, կառապանին հրամայեցի, որ յետ դառնայ եկած տեղով և մեզ կրկին Երևան հասցնէ: Այդպէս էլ արաւ, և մենք կէս գիշերից անց՝ կրկին իջանք Երևանի իջևանումը:

Միւս առաւօտը մեզանից նորից վարձ պահանջեցին Եջմիածին տանելու համար:—Ոչ թէ վարձ, այլ սև քար կը տամ ձեզ, ասացի,— ես ձեզ ցոյց կը տամ, թէ ինչ կը նշանակէ ցրտումը կոտորել մեզ:

Այդ օրը մնացինք Երևան և ես գանգատուցի ուր հարկն էր ոչ թէ նրա համար, որ կրկին վարձ չտամ, այլ որ ուշք դարձնեն այս հանգամանքի վրայ և ուրիշներին էլ մեր օրը չզցեն:

Այս դէպքը կարծես նրա համար պատահեց, որ նոյն օրն աւիթ ունենամ ծանօթանալու մեր գրականութեան մէջ ապագայում երևելի անուն հանած Մելիք-Յակոբեանի հետ, այն է՝ Բաֆֆու: Սա բազարումը պատահում է Մովսէսին, որի հետ մօտիկ ծանօթութիւն ունէր, և իմ գալն իմանալով՝ իսկոյն շտապում է ինձ մօտ, հետո ծանօթանալու համար: Եկաւ ծանօթացաւ, սովորական հաճոյախօսութիւններ անելով իբրև նոր հեղինակի:—Ես կարդացի, ասաց, ձեր «Արութիւն և Մանկէլը» և ինձ վրայ շատ խոր տպաւորութիւն գործեց, այդպիսի գրածք չըկայ մեր մէջ:

—Շնորհակալ եմ, ասացի, ես էլ ձեր «Խլըլիկը» կարդացի, որ Պետրոսի (Քաթանեանց) ձեռով ուղարկել էիք ինձ տեսնելու: Նրանից կարելի է մի բան շինել, եթէ աշխատէք:

—Այո, ես այդ ձեռագիրն ուղարկել էի պ. Նազարեանցին, նա յետ է ուղարկել մի քանի նկատողութիւններով, կաշխատեմ օգտւոյ քաղել թէ նորա և թէ ձեր խորհուրդներից: Յուսով եմ, որ այսուհետեւ իրար հանդիպելու առիթ կունենանք, իսկ այսօր կը խնդրեմ որ միասին ճաշենք իմ ազգականիս տանը, ուր կը ծանօթանանք շատ հետաքրքրական մարդկանց հետ:

Ես ընդունեցի պ. Յակոբի հրաւերը և Մովսէսի հետ գնացինք ճաշիւ ձշմարիտ որ շատ հետաքրքրական մարդիկ կային, այսինքն՝ նշանաւոր խաչագողներ և երևելի աւագակներ: Աջոտեղ էին, ի միջի այլոց, Եղնակենց Խաչատուրը և Սալմաստցոնց Մկրտիչը: Ամենքն էլ, առանց ծածկելու, պատմում էին իրանց կատարած քաջագործութիւնները, չէին ծածկում նաև, թէ ինչպէս էին կողոպտել նոյն իսկ Մելիք-Յակոբեանի ապրանքը Թաւրիղից բերելիս և նրան սնանկացրել: Երբ որ սրանք դադարեցնում էին իրանց պատմութիւնը, Մելիք-Յակոբեանը խօսում էր ժամանակակից դրականութեան վրայ: Նա քիչ բան էր ասում և շատ բան հարցնում, որ իմ կարծիքս իմանայ և մի նոր բան սովորի: Ես նրան ոչինչ չէի հարցնում, նրա կարծիքն ինձ համար արժէք չէր կարող ունենալ, այն էլ բաւական էր, որ նա իմ ասածը լիովին ըմբռնէր: Եթէ երբեմն վստահանում էր իր գաղափարը յայտնել, ես իսկոյն ցոյց էի տալիս նրա ուղիղ կամ սխալ լինելը և երկուսի համար էլ գոհ էր մնում: Մի տեսակ յարգանք և պատկառանք էր տածում դէպի ինձ:

—Ես Նալբանդեանցի ուղղութեանն եմ համակրում, ասաց. իմ կարծիքով միակ ուղիղ ճանապարհը նրա քարոզածն է:

—Այո շատ լաւ էք նկատել, ասացի, բայց մեծ նպատակի հասնելու համար միակ ճանապարհ չըկայ, այլ շատ. թշնամու դէմ պատերազմը մի ուղիղ գծով չեն մղում և ոչ մի գործողութեամբ, այլ զանազան կողմերից և զանազան գործողութիւններով: Ամենայն ճանապարհ ուղիղ է, եթէ տանում է դէպի մի և նոյն գլխաւոր նպատակը: Ոչ մի ճանապարհ անտես անելու չէ: Անվարժ զօրքով թշնամուն յաղթել կարող չես: Ինչ կուզես տուր մի տղետի, նա միւս օրը կը կորցնէ իր ստացածը: Ուրեմն եթէ բանը յետու առաջի մասին է, Նալբանդեանցի բարձրացրածը մի ձեռք է միայն, որ միայնակ ծափ չի տալ: Ամենայն ազգ իր աչքբեմն ունի,

և հիմա մեզ համար ամենից շատ մի լաւ. այբրենարան է հարկաւոր, որ ժողովուրդը հեշտ կերպով գրել կարգաւ սովորի և մեր ասածն ու գրածը ըմբռնէ: Ինքը նախնողեանցը այդ համոզման էր եկել իր վերջին օրերում. նա ասում էր՝ «Մեր ազգին հարկաւոր է զիտական զարգացում, «Հիւսիսափայլը» այդ դերը կատարել կարող է, հարկաւոր են նոր ու թարմ ուժեր, ժամանակակից սոցիալական գիտութիւններին քաջ հմուտ»:

Մելիք-Յակոբեանն իմ ասածին հաւանութիւն տաւ, և ասաց.

— Շատ ուղիղ է ձեր նկատողութիւնը: Ճշմարիտ որ ամենից առաջ պէտք է լուսաւորել ժողովուրդին, պէտք է ազատել նրան շատ նախապաշարմունքներից, և ես, եթէ դէպքը բերի, ամենայն ուրախութեամբ յանձն կառնեմ վարժապետ լինել:

Կրթւելն ու կրթելը՝ վարակելու և վարակելու նման մի բան է: Ինչ զաղափարներով որ ես վարակւած էի, նոյնով էլ պէտք է վարակէի ինձ հետ շփուողներին, մանաւանդ նրանց որոնք վարակւելու տրամադրութիւն ունէին. Մելիք-Յակոբեանը շատ դիւրաթեք էր վար լիման, բաւական էր մի փոքրիկ հատիկ, որ նրանից նա մի բան անեցնէր: Այսօրանից ես ու նա ծանօթութիւն կապեցինք իրար հետ, առանց որ և է սերտ բարեկամութեան: Ես երբեք չէի կարող երեւակայել, որ նա երբ և իցէ Բաջֆի կը դառնայ: Ցարիքով նա ինձանից մեծ էր առնւազն եօթը տարով, ուրեմն իմ տեսած ժամանակ նա պէտք է լինէր մօտ 35 տարեկան, իսկ այդ հասկում նա չունէր ոչ զիտական զարգացում և ոչ գրական կրթութիւն: Բայց ունէր վառ երեւակայութիւն և կեանքից ստացած շատ պաշար: Այդ հում նիւթը նա կարող էր պէտք ածել, եթէ ընկնէր մի լաւ գործարանի մէջ, և ընկաւ «Մշակ»-ի խմբագրատանը, ուր և մշակեց իր պաշարը: Բաջֆու մասին առ այժմ այսքան, իսկ յետոյ կրկին կը հանդիպենք գործիս ընթացքում, իբրև արդէն Բաջֆու հետ և ոչ վաճառական Մելիք Յակոբեանի:

## II

Միւս առաւօտը մենք հասանք Էջմիածին, ուր սիրով գրկեցի Միքայէլիս, որին չափից դուրս կարօտել էի: Սա իմ հօշակս՝ իբրև իր հերոսի՝ բարձրացրել միաբանութեան մէջ, նրա համար էլ ինձ

շատ սիրով ու պատուով ընդունեցին, մանաւանդ Մանկունին, որ վեհափառի հոգեղաւակն էր, բայց շատ երես տւած. ամեն կերպ աշխատում էր սիրաշահած պահել ինձ, ժամերով մօտիցս չէր հեռանում և ամեն պահանջ շուտափոյթ կատարել էր տալիս:

«Արարաւոն» արդէն սկսած էր և տպագրւում էր հին և կոտրտած տառերով և խմբագրւում էր Աբէլ կպիսկոպոսի ձեռքով, որ փոխանակ ազատամիտ լինելու՝ շատ ազատալարք էր իր ձերու-թեան հասակում:

Տպարանի, տպագրողի և տպագրւածի մէջ մի վայրենի ներդաշնակութիւն կար, երեքն էլ իրար նման էին:

Միաբանութեան մէջ ոչ մի ուսումնական մարդ չկար, եղածներն վիճակներն էին ուղարկւած: Դրանց մէջ աչքի էր ընկնում միայն Արիստակէս վարդապետը, բայց նրան հեռացրած էին պահում միաբանութիւնից, և հէնց ինքն էլ չէր մօտենում մի միաբանութեան, որ իր ուղածը չէր: Նա մի ծրագիր էր կազմում, ի հարկէ դեռ ծածուկ, թէ ինչպէս պէտք է լինի կազմած միաբանութիւնը, որ կարողանայ օգուտ տալ եկեղեցուն և ազգին:

Եղած միաբանութիւնը եթէ անուսում էր, բայց այն լաւ կողմն էլ ունէր, որ գտնւում էր նահապետական պարզութեան մէջ, պարզ սրտի և մոքի տէր էին, չէին ամբարել իրանց գլուխները հակադիտական գաղափարներով: Զունէին ներքին ուսումն, չունէին և արտաքին, որով եթէ զինւած լինէին առանց ներքինի, ոչ մի բարի սերմ չէր կարելի բուսցնել դրանց մէջ, մինչդեռ այժմ ազատ լինելով՝ ընդունակ էին ամեն բարի խորհուրդ լսելու, ամեն առողջ միտք ընդունելու: Թող քո քարոզածդ լինէր նորագոյն մարդաբանական վարդապետութիւն, նրանք սիրով ընդունում էին, առանց ասելու, թէ այդ հակառակ է Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ուղիղ վարդապետութեանը, ինչպէս այդ անում են մեզանում շատ աշխարհական եղևիոներ, որոնց պարագլուխն է Մ. Ա., որ իր չաստուածաբանութիւնն ուղում է աստուածաբանութեան տեղ ծախել, որով և մոլորեցնում է այժման միաբանութիւնը:

Եջմիածնի միաբանութիւնն իր այդ քրիստոնէական պարզութեամբը ինձ շատ դուր եկաւ: Խօսակցութեան ժամանակ իմ յայտ-

նաճ ամեն նոր միտք սիրով ընդունում էին և սեփականում, որ լուսաւորւեն: Այսպէս էին նոյն իսկ մեծ եպիսկոպոսները: Եթէ դրանց մէջ լինէր մի Ալազդովսկի, մի Օրմանեան, ինձ չէին պահիլ էջմիածնում և ոչ մէկ օր:

Այս նկատողութիւնս յայտնեցի Սրիստակէս վարդապետին, որ երբեմն դալիս էր վանք:

—Շատ ուղիղ էք նկատել, ասաց, նոյն նկատողութիւնը արել եմ և ես: Բայց ինչքան լաւ կը լինէր, որ այդ ուղղութեամբ դրանք փոքր ինչ զարգացած լինէին: Այժմ՝ դրանք գտնւում են մի տեսակ խնամակալութեան և բռնութեան տակ, մինչդեռ եթէ փոքր ինչ զարգացած լինէին՝ բուն հայկական հողով՝ մի ընտանիք կը կազմէին: Այժմ՝ դրանց մէջ փոխադարձ սէր, փոխադարձ աջակցութիւն չկայ, բաժան բաժան անհատներ են, չեն կազմում մի ամբողջութիւն: Զուռնին ոչ մտաւոր և ոչ ֆիզիքական սնունդ, ինքնալաւացման ոչ մի հնար չի տւած դրանց: Աշխատելու է, որ միաբանութիւնն այդ զիտակցութեանը հասնէ, բայց այս բանին հակառակ են վերեւից. նրանք աշխատում են միաբանութեան անդամներին միմեանցից հեռու պահել, իրար մէջ ատելութիւն են ձգում և նախանձ, շատերին լրտես ու մատնիչ են շինում զանազան խոստումներով: Պէտք է շատ զգոյշ կենաք, դրանց պարզութեան վրայ չպէտք է յոյս պնել, յիմարին հաւատալ կարելի չէ:

Այս մարդը շատ շուտ էր հասկացել ինքնազարգացման անհրաժեշտութիւնը և սեփական աշխատանքով այդ բանին դիւրութիւն տալը և զարգացրել էր ինքն իրան ոչ միայն մտաւորապէս, այլ առաւել ևս բարոյապէս՝ ամենախիստ կերպով վարւելով դէպի ինքը, կտրւելով ամենայն տեսակ թուլութիւնից և ծուլութիւնից: Ոչ մի բոպէ պարսպ չէր անցկացնում, ոչ մի դատարկ բան բերանից չէր հանում, հասունացրել էր իր ճանաչողութիւնը և կշռադատութիւնը, իսկոյն և իսկ զիտէր պատասխանել առաջարկած հարցին, իբրև երկար ժամանակ նրա վրայ մտածած արդէն:

Էջմիածին հասնելուս միւս օրը Վեհափառն ընդունեց ինձ, օրհնեց և պառակրեց, որ գրեմ Պետերբուրգ աշխտեղից ստանալիք կարեւոր պարագաների մասին:

Վեհափառն ինձ կանչում էր ստէպ ստէպ: Մանկունին միշտ

ներկայ էր լինում մեր խօսակցութեանը և մերթ իմ խօսքն էր միշտ հատում և մերթ Վեհափառի Վեհափառը աչքերը խոժոռացնում էր նրա վրայ, նա մի քիչ յետ էր քաշուում, բայց էլի եղնիկի ցնծութեամբ ոտոտտելով և կոտրուելով մէջ էր խառնուում Վեհափառի համբերութիւնը որ հատնում էր, սաստիկ բարկանում էր և յանդիմանում էր տաճկերէն:

Գրեցի Պետերբուրգ պ. Եղեանցին, որ պ. Սանասարեանցի մտերիմն էր և շուտով էլ ստացանք մեր ուղած պարագաները, որով հեշտացաւ Միքայէլիս գործը: Հին մայրերով ձուլած տառերը այլ ևս պէտք չեն արագաձուլ մեքենայի վրայ և նոր մայրերով թափեց նոր տառեր: Հարկաւոր էին էլի մի քանի մանր-մունր բաներ, որ կարելի էր Թիֆլիսից գնել: Սրա համար ինձ ուղարկեցին Թիֆլիս:

Մօտ երեք ամիս էր անցել, ինչ որ նոր պատկածս հեռացել էի ամուսնուցս: Հայերէն այնքան սովորեցրել էի, որ կարողանում էր իմ նամակներս կարդալ և պատասխանել, որով աւելի ևս սիրելի դարձաւ ինձ համար, թէպէտ առանց այդ էլ նւիրած էի հոգւոյս բոլոր ոյժովը: Իմ պէտքս չէր, թէ ևս էլ նոյնքան սիրում էի թէ ոչ, բայց ով կը համարձակէր սիրոյ քնքշութեան կողմից հաւասարել ինձ: Եջմիածին գնալիս, թէկուզ տարի քաշէր՝ հոգս չէր, բայց երբ այստեղից երեսս շրջեցի դէպի Թիֆլիս, թե էի ուզում, որ թռչեմ: Ուղեթուղթս արքունական էր, մէջին էլ աւելացրած՝ գնում է շտապողական գործով: Առաւօտը վաղ դուրս եկայ Երևանից և միւս առաւօտ արդէն հոգւոյս հատորի գրկումն էի: Ինձ հետ թարսի պէս՝ դրել էին մի պոլսեցի, որ Թիֆլիս հասցնեմ: Ու չէր դիմանում արագընթաց կառքին և լռելու էր՝ «Վայ, մեռաց, վայ, հոգիս էլաւ, ջանքս ինչո՞ւ կըսպանես զիտ: Վերջը ձգում էի կառքի մէջտեղը, չորս կողմը խոտով պնդացնում, ինչպէս խեցեղէնով լիք պարկ, որ չըկոտրւի.— Դէ, էլ ձայն չըհանես, եթէ ոչ ձանապարհին վայր կը ձգեմ և դալքերը կուտեն քեզ:— Խեղճը երկիր-զից սուս էր կենում, բայց նըւում էր ծովաշարժից բռնած նաւորդի նման: Թիֆլիս որ հասանք երկու շաբաթ պառկեց խեղճը, բայց թէ ով էր, ինչ էր, հետաքրքիր չեղայ իմանալու. երևի Մանկունու ազգականներից էր, ուրիշ ով կը լինէր այնքան անհետա-

բրբրական, այնքան անճոռնի մի հրէշ: Այսու ամենայնիւ իմ գործըս անգթութիւն էր, այս զգալի չէր եղջերւի նման սիրով հարթածիս:

«Արարատն» սկսած էր մայիսին, տարին լրանալու համար մնացել էր մի քանի օր: Նոր տառերն արդէն պատրաստ էին, բայց ես ուզում էի, որ նրանով սկսւի երկրորդ տարին և մի փոքր մարդավարի խմբագրութեամբ: Մէկ օր Մանկունին մի թուղթ բերաւ Սինոդից և խունջիկ-մունջիկ զալով՝ ասաց.— իշտէ, մարդս քեզի խմբագիր ըրած է, «Արարատն» երկրորդ տարին դուք պիտի սկսիք: Թուղթն առաց կարդացի, և շատ լաւ, ասացի, թէ պէտ աւելի լաւ կը լինէր, որ խմբագիրը միաբանութիւնից մէկը լինէր, ես կը լինէի նրա օգնականը:

— Ո՛չ, պէտք չէ, դուք կը լինիք խմբագիր, իսկ ես ամեն կերպ կօգնեմ ձեզ:

— Բայց այս մի անպատուութիւն է՞ միաբանութեանը:

— Ոչ, որովհետեւ խմբագրի անունը չի դրւիր, ո՞վ պիտի իմանայ, որ խմբագիրը միաբանութիւնից չէ: Վերջապէս մարդս այսպէս կը բարեհաճի, քո մասին անոր շատ բան ըսած է Սանասարեանցը:

Մանկունին Վեհափառի մասին խօսելիս՝ ասում էր մարդս, որ իրանց լեզուով ներելի էր, բայց ես ու Բաստամեանցը, որ յետոյ եկաւ, այդ բառը լսելիս չէինք կարողանում մեր ծիծաղը բռնել:

Նոր «Արարատը» սկսեցի ես անպատրաստից, և ինձ համար անակնկալ կերպով: Առաջին իսկ համարում մի առաջնորդող դրեցի «Աշխատութիւն» վերնագրով, որի մէջ ցոյց տւի, թէ որպիսի ուղղութիւն պիտի ունենայ «Արարատը», թէ ընդհանուր տիեզերքը շարժման մէջ է, ուրեմն մենք ևս պիտի շարժինք, պիտի աշխատինք, թէ՛ աշխատութիւնը մարդուս համար մի անէծք չէ, ինչպէս կարծում եմ, այլ՝ օրհնութիւն: Բոլոր ասածներս վերաբերում էին ոչ այնքան ազգին, որքան նոյն իսկ միաբանութեանը, որ երեսի քրտինքով հաց ուտելու սովոր չէր, չէր աշխատում, չէր

սովորում, չէր ինքնակրթւում: Մի և նոյն համարում սկսեցի և իմ «Խորհրդածութիւններս դաստիարակութեան վրայ»: «Արարատը» ոչ միայն արտաքուստ աչլւ ի ներքուստ դարձաւ մի նորութիւն և շատ հետաքրքրական: Պետերբուրգից բարեկամներս շնորհակալութիւն գրեցին, Թիֆլիսի բարեկամներս գովաբանեցին «Մեղու» և ես աւելի խրախուսւեցի:

Երկրորդ համարում դուրս եկաւ իմ խորհրդածութիւնս նոր ուսումնարանի մասին: Այն ժամանակ դեռ ձեւմարան բանը չը կար: Սրբագրութեան թերթն ուղարկում էի Վեհափառին և նա վրան գրում էր՝ տպեցի: Այդ խորհրդածութիւնը որ ուղարկեցի, ինձ կանչեց մօտը, և սկսեց օրհնել և գովել, և վերջում աւելացրեց.

— Իմ մասին ասում են, որ իբր թէ ես շատ եմ սիրում գովասանք: Այստեղ դուք ինձ գոված չէք, բայց ինչ որ լաւ է, լաւ է, լինի գովասանք թէ ոչ: Ապրիս տղաս, դու շատ ուսումնականներու գլխու վրայ լիմոն կը քամես...

Վեհափառն աշխատում էր, որ ինձ հետ Արարատեան բարառով խօսի, բայց դուրս էր դալիս մի խառնուրդ. խառնում էր և եղակի և յողնակի դէմքով խօսելը: Ինչ որ է, բայց այս անգամ ես մի թիզ բարձրացայ Վեհափառի աչքում, թէկուզ սրտանց լինէր ասածը թէկուզ նպատակաւոր, և սկսեցի աւելի ևս ազատ գրել:

Խորհրդածութիւններս գրելու համար ձեռքիս տակ չունէի ոչ գրաւոր աղբիւր, ոչ օժանդակող զիրք: Այս մասին գրեցի Պետերբուրգ Ա. Բարաչեանցին, Ն. Սալամբէզեանցին, որ այդ նիւթի վերաբերեալ կարևոր գրքեր հասցնեն, բայց նրանք պատասխանեցին, թէ՛՝ «դու այն ասա, ինչ որ արդէն գիտես, այդ էլ շատ է. թէ մենք էլ կաշխատակցենք «Արարատին» և քո պակաս թողածը կը լրացնենք դաստիարակութեան մասին»: Սրանք իրանց խոստումը կատարեցին, բայց ոչ իմ խնդիրս, վախենալով, ինչպէս չետոյ իմացայ, թէ մի գուցէ ես կսկսեմ թարգմանութիւն անել և յօդածներս զրկել իրանց սրտաբուխ թարմութիւնից, մոռանալով՝ որ ամեն ածուկութիւն սնունդ կը սկսանջէ:

Խորհրդածութիւններս մէջ այն միտքն էի ուղում տարածել,

ինչ որ պահանջում էր նորագոյն մանկավարժութիւնը, թէ մարդու բարոյական, մտաւոր և ֆիզիքական կողմերի զարգացման մէջ պէտք է ներդաշնակութիւն լինի, կամ որ նոյն է հոգու, մտքի և մարմնի մէջ: Այդպէս էլ գրեցի հաւ նախ մարմնի մասին, այսինքն ֆիզիքական կրթութեան, որի համար արհեստն անհրաժեշտ համարեցի, յետոյ մտքի մասին: Կարգն որ հասաւ հոգուն, ես շատ նեղն ընկայ: Ինչպէս գրէի, որ ոչ հոգեբանութեան հակառակ լինի և ոչ աստուածաբանութեան: Ինձ օգնութեան կանչեցի մեր Դաւիթ Անյաղթին իր «Սահմանք իմաստասիրութեան» գործով, որպէս զի ինչ տեղ որ ասածս հակառակ լինի միջնադարեան գաղափարներին, իսկոյն մի վկայութիւն բերեմ հինգերորդ դարու փիլիսոփայից, որ մեզանում և՛ սուրբ է համարուում և՛ աստուածաբան: Ուշադրութեան արժանի է, իրաւի, որ մեր հինգերորդ դարու հայերը շատ բաներ ունին ասած, որոնք գլխովին հակառակ են վերջին դարերի սրբացած գաղափարներին: Մեր Եղիշէի ասելովը, թէ «Բոլոր մարմնոյս հոգի է կենդանութիւն, իսկ հոգւոյ և մարմնոյ միտք են կառավար», մի ահաղին քար է գցում այն ինքնակու աստուածաբանների գլխին, որոնք մտքի թելադրութիւնը չարի թելադրութիւն են համարել, և իմաստութիւնը՝ չիմարութիւն:

Երբ հոգու մասին գրած յօդածս ուղարկեցի Վեհափառին, որ վրան գրէ տպեացի, նա այդ յօդածը շատ խրթին էր գտել և յանձնել էր Տէր-Յովհաննիսեանցին և Թաղիանոսեանցին, որ քննեն: Սրանք յետ էին դարձրել յօդածս, ասելով՝ «Վեհափառ տէր, սա աստուածաբանութեան է վերաբերում, իսկ մենք այդ զիտութիւնը չունենք, տէք եպիսկոպոսներին քննելու»: Վեհափառը կանչում է Սարգիս եպիսկոպոս Հասան-Ջալալեանին և ասում է, որ մի ժողով կազմի իր նախագահութեամբ և այդ յօդածը քննադատէ: Ժողովը կազմւեց, ուր, բացի նախագահից, ներկայ էին Աբէլ եպիսկոպոս Մխիթարեան, Գրիգոր եպիսկոպոս Մուշեղեան, Գրիգոր եպիսկոպոս Սագինեան և էլի ուրիշ եպիսկոպոսներ և վարդապետներ, որոնցից շատերը եկել էին միայն այդ հանդիսին ներկայ լինելու: Ինձ կանչեցին, որ կարդամ իմ յօդածը և պաշտպանեմ: Պաշտպանւելուս իրաւունքը Վեհափառն էր տւել: Վարպետ մարդ էր, նա ուղում էր և՛ յօդածս պաշտպանած և ազատած լինի, և՛ ինքը

չլինի թոյլ տւած, որ բան է, եթէ դրա տակիցը մի բան դուրս գայ, ինքը մեղապարտ չլինի:

Սարգիս եպիսկոպոսը, իբրեւ համերկրացի, ինձ սիրում էր որդու պէս, մանաւանդ որ իր աշակերտի աշակերտն էի: Միւսները նոյնպէս շատ յարգում էին, ոչ ոք տրամադրութիւն չունէր վրաս յարձակելու, մանաւանդ որ աստուածաբանութիւն ասածդ նրանք էլ միայն ինձ չափ էին հասկանում, գուցէ դեռ մի քիչ էլ պակաս: Բայց նրանք միեւնոյն ժամանակ և բարի էին, շատերը մինչև անգամ ինձ պաշտպանում էին: Այնու ամենայնիւ էլի շատ տեղեր ջնջել տւին, ասելով միայն, թէ՛ երկդիմի է դուրս գալիս ասածդ և շատերը կարող են գալթակղել: Ես էլ ջնջում էի խաթրի համար՝ չարաչար պաշտպանելուց յետոյ, որով յօդւածս բաւական կցկտուր դուրս եկաւ: Այդ ժողովում ես մի բան սովորեցի. Սարգիս սրբազանը շուտ շուտ «Յովհաննէս-Յակոբի» անունն էր տալիս. յետոյ իմացայ որ այդ Յովհաննէս-Յակոբը ժան-ժակ Ռուսօն է եղել, որից իբր թէ ես շատ մտքեր եմ սեփականել:

Այս թշուառ յօդւածը իմ կրօնական գաղափարները ձգել տւաւ. կասկածի տակ: Այլազովսկին կարդացել էր և Պետրոս եպիսկոպոսին ասել, թէ «Արարատում» անաստուած բաներ են տպւում, իսկ Վեհափառը դրա վրայ ուշադրութիւն չի դարձնում: Յիրաւի «Արարատն» իմ ձեռքում կրօնական դրոշմ էր կրում իր վրայ, բարոյակրթական էր և զարգացուցիչ:

Այս ժամանակ եթէ մի լաւ բան կար էջմիածնում, այդ տպարանն էր և ձուլարանը, որ Միքայէլիս շնորհիւ շատ պայծառացաւ, և մէկ էլ վերանորոգած «Արարատը», որի մէջ վերջումը տպեցի և «Բացատրութիւն բնութեան երևոյթներին»: Ով էլ գալիս էր ուխտ կամ այցելութեան, ինձանից էր միայն գոհ մնում և շնորհակալութիւն անում: Նոյն իսկ նահանգապետ Կարմալինը, որ մի լուսամիտ և զարգացած մարդ էր, ձեռքս բռնեց և շնորհակալութիւն արաւ: Երբ իմացաւ ռոճիկի քանակութիւնը, շատ քիչ է՝ ասաց, և Վեհափառին առաջարկեց, որ աւելցնէ իմ ռոճիկը: Շուտով աւելցրին երկու հարիւր մանէթ էլ, բայց Մանկունին սկսեց քիչ քիչ ոտքն առաջ դնել, սկսեց նախանձել: Նա շատ էր աշխատում, բայց նրա արածը էր երեւում, պատիւն ինձ էին տալիս: Նա էր իմ ու

Վեհափառի մէջ տեղ եղող մարդը, իմ պահանջներս նա էր տեղ հասցնում և անյապաղ կատարել տալիս, բայց այդ չէր երևում, ոչ ոք դրա համար նրան շնորհակալութիւն չէր անում: Սրա համար ահա նա մտածեց, որ ինձ դուրս անել տայ և իմ պաշտօնն ինքը կատարէ: Իսկ այդ շատ հեշտ էր: Գիտէր, որ ես ոչ մի բանում զիջում չեմ անիլ և շատ կը նեղանամ ու դուրս կը գամ, իսկ այդպիսի առիթներ շատ կային:

1870 թականի ամառը Վեհափառը գնաց Թիֆլիս և Մանկունին համարեա թէ նրա տեղը բռնեց: Սա ստիպում էր ինձ, որ թէ իր և թէ իր գաւառական գործակատարների յօդաճնները տուիմ Արարատում: Ես չէի շարել տալիս այդ յիմար յօդաճնները և ձգում էի խոհանոց: Պէտք է ասեմ, որ այդ կողմանէ չափից դուրս խիստ էի: Ես չտպեցի և Բաստամեանցի տւած մի յօդաճը, որից նա ևս վիրաւորեց, բայց յետոյ ինքն էլ համոզւեց, որ կարելի չէր տպել այդ յօդաճը: Նրան հակառակ՝ ես առաջարկեցի իմ ինքնուրոյն տեսութիւնը, որից յետոյ իր չափ աչքերը աւելի լայն բաց արաւ: Իմ այդ տեսութիւնը հիմնւած էր հաւատի, բարձր մարդասիրական զգացմունքի, այլասիրութեան, զուտ բանականի վսեմ յատկութիւնների՝ ազատ կենդանական յատկութիւններից, միով բանիւ ոգեկան, այլ ոչ ֆիզիքական երևոյթների վրայ: Այս տեսութիւնն իմ սեփականն էր և իմ գիւտը, թէկուզ ուրիշներն էլ դրած լինեն միևնոյնը: Պետերբուրգից ես թղթակցում էի իմ մի բարեկամ ուսանողի հետ (Նիկողայ Զիմին): Մենք շատ սիրում և յարգում էինք միմեանց, առանց համակարծիք լինելու: «Որ համակարծիք չենք միմեանց», գրեցի մէկ անգամ, — «դրա պատճառն այն է, որ մենք ամեն մէկս բանի վերայ նայում ենք մեր ազգային տեսակէտից»: Ինչպէս կարելի է, որ Անգլիայից, Գերմանիայից դուրս գաց մի Գարիբալդի, մի Վիլհելմ Թէլ: Մենք զգում ենք ինկրիզիցիալէ ստոր արարքներից և միևնոյն ժամանակ հիանում և սքանչանում այլևորների հոգու վսեմութիւնից: Ես այն յոյսն ունեմ, որ աշխարհից կանհետանան բոլոր անիրաւ յարձակմունքները և երկրի վրայ կը տիրէ ընդհանուր եղբայրութիւն, փոխադարձ սէր և յարգանք, այդ ժամանակ միայն մարդը կը լինի մարդ, իսկ այժմ նա մի կիսագազան է: Հաւատացած եմ սակայն, որ մարդն այս աստի-

ճանին հասնել կարող չէ առանց կռիւ: Այս կռիւ մէջ նա կը հանդիսանայ յաղթող, ում ձգտումը որ կը լինի հասնել մարդու այդ բարձր կատարելութեանը, իսկ կը ջախջախուի նա, ով որ հակառակ կը հանդիսանայ դրան, թէ կողմ ըստ երևութին նա շատ զօրեղ թւայ: Այս հանգամանքը բացադրւում է նոյնպէս բնական օրէնքով: Կլանող ազգի ամեն մի անհատը կլանող է, անհատի էլ ամեն մի հիւլէն կլանող է: Այդպիսի ազգը կռւ է տալիս ինքն իրան, կռւ է գնում ինքն իր մէջ, նա դառնում է մի բերրի հող, որի վրայ աճում և զարգանում են նոր և թարմ ազգեր: Մեծն ինձ չի սարսափեցնում, բարձր ծառերը վայր են ընկնում արմատահան, իսկ թուփերը փնում են անջնաս: Թող իմ այս մտմտութեան լինէր մի ցնորք, բայց ես կը ցանկանայի, որ ամեն մի անհատ այսպիսի ցնորքներ ունենար:

Այս յիշողութիւնը մէջ բերի Բաստամեանցի յօդածի առիթով: Ես կարծում եմ սակայն, որ նրա անձի, նրա երևալու վրայ կարծէր աւելի շատ խօսել, քան նրա յօդածի: Նրա ժամանակակիցները, նրան մօտիկ ճանաչողները շատ ապերախտ են, չգրելով նրա մասին, ինչ որ գիտեն: Այդ յանդիմանութիւնից ինքս ինձ ազատելու համար, ես ահա կասեմ, ինչ որ գիտեմ նրա մասին, ոչ լսովի, այլ իբրեւ ականատես:

Առաջին անգամ Բաստամեանցին ես տեսայ Պետերբուրգ, 1866 թւականին: Եկեղեցու տան երրորդ յարկում ես բաւական ընդարձակ սենեակ ունէի և շատերն են հիւրասիրել այդտեղ ինձ մօտ: Բաստամեանցը Մոսկւայի համալսարանի իրաւաբանական բաժնի ուսանող էր, բայց ազատ լսող. ոչ մի տարի քննութիւն չէր տալիս և համալսարանն էլ քիչ էր այցելում, աւելի տանն էր պարապում և սովորում արդէն վիմատպած դասախօսութիւնները: Պարապում էր և կողմնակի բաներով, օրինակ վերջերում նա մի սպիտակեղէնի կարանոց էր բաց արել, ուր բանւորներն աղջկերք էին: Սրա վրա բամբասում էին նրան ուսանողները, բայց զուր: Նրա արածը վատ միտք չուներ: Նա ուզում էր աշխատութեան միջոցով կենսականին բարոյական անկումից ազատել: Բարձր էր դադափաւրը, իր նիւթական կարողութիւնից վեր, բայց այդ մարդը անում էր,

ինչքան որ կարող էր: Նա գրագրութիւն ունէր քիչ թէ շատ զարդացած, բայց արդէն իրանք իրանց ծախած աղջկերանց հետ, յորդորում էր, որ դուրս գան այդ ստոր վիճակից և մի աշխատութիւն ձեռք բերեն: Այսպիսիների մէկի հետ ես անձամբ ծանօթացայ: Ձափից դուրս գեղեցիկ էր և բաւական զարդացած: Այս աղջիկը Պետերբուրգումն էր և գտնուում էր այնպիսի մի տեղ, ուր գրականութեան մարդիկ գալու սովորութիւն չունին, թէև իրականի մէջ շատ են յաճախում: Այդ աղջիկն ահա Մ. Տէր-Գրիգորեանցին ցոյց էր տւել Բաստամեանցի դրած նամակները Մոսկւայից, որով առաջարկում է հեռանալ ինքնավաճառութիւնից և մի գործով պարապել: Այդ նամակներից մէկի մէջ ասում է՝—Եթէ դու այդ քաջութիւնն ունենաս, ես խոստանում եմ մինչև անգամ ամուսնանալ քեզ հետ: Աղջիկը չէր համաձայնել, առարկելով որ կարող է նրա անկեղծ սէրն և մտերմութիւնը, նրա բարեկամեցողութիւնն ի չարը գործ դնել:

—Ի՞նչ կասես սրան, հարցրեց ինձ Մ. Տէր-Գրիգորեանցը:

—Այն կասեմ, ասացի, որ այս աղջիկը իր ընկած վիճակի մէջ շատ և շատ բարձր է քեզանից, որ ամեն այդպիսի վսեմ զգացումների վրայ ծիծաղում ես:

—Ախ, ես մոռացայ, որ դու էլ Բաստամեանցից բէթար չիմար ես, սրախօսեց Միքայէլը:

Բաստամեանցն այդ ժամանակ ընդհանուր մարդասիրական զգացմունքներով էր տոգորւած, նեղ ազգասիրական ոգի չունէր: Նա ինքնակրթութեան և արհեստների պաշտպան էր: Ամեն ինչ սովորում էր ինքն իրան, հէնց դրա համար համալսարան չէր յաճախում, և բոլոր կուրսերի քննութիւնն էլ մի անգամից տւեց, որով զարմացրեց շատերին և գրաւեց պ. Սանասարեանցի ուշադրութիւնը: Նա դեռ ուսանող ժամանակ «Մեղու»-ի առաջին տարիներում տպեց Բենեամին Ֆրանկլինի կեանքը: Նա չէր կարող երևակայել, որ այդ մարդու կենսագրութեամբը ինձ մեծ խրախոյս տւեց: Վերջերումն ասում էի ես իրան այս բանը: Նա շատ յօգւածներ էր գրում, բայց տպել էր տալիս կեղծ ստորագրութիւններով և դրանով էլ պարծենում էր:—Այս ինչ յօգւածը ես եմ գրել, ասում էր, բայց անունս չեմ դրել...

—Աւելի լաւ է, ասացի, դնելը, քան չըդնելով պարծենալը: Եթէ չես դրել նրա համար որ ոչ ոք չիմանայ, թէ դու ես գրել, էլ ուր ես ամենքին ասում, որ դու ես գրել: Այսպիսի պարծենկոտութիւն ունէր: Վերջերումս ասում էի, թէ մի հարիւր տարի պիտի անցնի, որ կրկին մի Բաստամեանց երեւայ, բայց այն է՝ դժւար թէ...

Յիրաւի որ այս մարդը նշանաւոր մարդ էր, ինչ անենք, որ իր վրայ մեծ համարում ունէր. ով չէ այդպէս, առանց նրա արժէքն ունենալու էլ:

Մաքրասէր վերին աստիճանի, իր կերակուրն ինքն էր եփում, իր հագուստեղէնը ինքն էր կարում շատ անգամ: Ով է տեսել այսպիսի տարօրինակ բնաւորութեամբ մարդ մեր ուսանողների մէջ: Խօսում էր չափից դուրս շատ, և խօսելիս էլ զգացնել էր տալիս, որ ասածը շատ ուղիղ պէտք է համարի լսողը և զարմանայ: Իսկ երբ խօսում էր ռուսերէն, ուզում էր զարմացնել իր ուղիղ խօսելուն և բառերի ուղիղ արտասանելովը: Իր այսպիսի ձևերով մարդկանց չէր քաշում դէպի իրան, այլ յետ էր մղում:

Նա եկաւ Էջմիածին պարոն Սանասարեանցի յանձնարարութեամբ: Նրան տւին առանձին սենեակ և կերակուր: Ինքն ապրում էր, որ եկել է Հայոց եկեղեցական և քաղաքական իրաւարանութիւնն ուսումնասիրելու համար Էջմիածնի մադենադարանից օգուէ: Նրա համար բաց էր մադենադարանը և կարող էր իր ուղած գրքերը տանել իր սենեակը և քաղաճներ անել: Եւ պարապում էր անխոնջ կերպով, քաղաճներով լցրել էր բազմաթիւ տետրակներ: Նա գրել էր և Թիֆլիս քաղաքի ընդարձակ պատմութիւնը, որ եթէ տպւէր, մի ահագին հատոր դուրս կը դար: Ուր մնացին այդ աշխատութիւնները—յայտնի չէ ինձ:

Մի տարու չափ պարապեց Էջմիածնում: Ազգականութիւն ունէր Երեւանցի Մելիք-Աղամալեանների տան հետ, ուր գնում էր շատ անգամ:

Մի տարուց յետոյ Բաստամեանցը գնաց Թիֆլիս, ուր ուզեց ամուսնանալ, բայց այդ ամուսնութիւնը ոչ միայն չը չաջողեց, այլ և վարդապետացրեց նրան միջին դարերի սիրահարների նման: Նա էլ գնաց Գալիանէի վանք: Մի անց կաշնելու իր սև օրերը: Նրա այդ նոր

ձեռնարկութիւնը հաշտեցրեց նրան իր նախկին բարերարի՝ Սանասարեանցի հետ։ Բանից դուրս եկաւ, որ այ. Սանասարեանցին վարդապետանալու խօսք է եղել տւած։ Խոստմնազանցութեան համար Սանասարեանցը դադարեցրել էր իր օժանդակութիւնը, բայց երբ կատարեց իր խոստումը, այ. Սանասարեանցն էլ ուղարկեց նրան Եւրոպա և նրա ամեն ձեռնարկութիւններում ձեռնուութիւն ցոյց տւաւ։ Դրա հետեանքն էլ այն եղաւ, որ նա մասնաւոր տարան բաց արաւ իր վանքումը, սկսեց հրատարակել «Կարոց» ամսագիրը և պատրաստեց Գոշ Մխիթարի դատաստանագիրքը մեծաջան ուսումնասիրութեամբ, որով անմահացրեց իր անունը։

Եջմիածնումը նրա գինը չիմացան. նրան թողած՝ ձեմարանի կառավարութեան համար բերին այնպիսի մարդիկ, որոնք արժանի չէին Բաստամեանցի կօշիկը վերցնելու։ Այս բանը նրան հարւածեց և նա մեռաւ, առանց այդ հանգամանքն ևս ձգելու իր անտիպ փշտակարանի մէջ, ուր նկարագրած ունի իր ժամանակակից միաբանակիցների որպիսութիւնը, նրանց բնաւորութիւնը։

### III

Արիտակէս վարդապետն իմ մէջ այն միտքը ծնեցրեց, թէ հարկաւոր է մօտ լինել միաբանութեանը և նրան՝ Թմրութիւնից հանելով՝ ինքնադործունէութեան ոգի տալ։ Վեհարանն իրան կըղզիացրած էր պահում և միաբանութեան վրայ իշխում էր մի տեմակ բռնապետական քաղաքականութեամբ։ Արծաթսիրութիւնը, սխտնականութիւնը վիշապի կերպարանք էր ստացել, և կուլ էր տալիս դրսից ու ներսից եկած մոլորքերը։ Մանկունին բաւական ազատ էր պահում իրան այդ ախտից, բայց հեռզհեռէ դուրս մղեց ուսողներին և ինքը բռնեց ամենքի տեղը։ Ձեռք առնելով Վեհափառի ոջժը, այսինքն նրա բարեհաճութիւնը, նրանով տիրեց ամենքին։ Կորցրեց իր համեստութիւնը և ինքն իրան մի Բիսմարկ երեւակացեց, մոռանալով այն, ինչ որ երբէք չի էլ խմացել—թէ իր տիրապետութիւնը բարոյական և մտաւոր ուժի հետեանք չէ, վարչական ընդունակութեան դործ չէ, այլ այնպիսի մի բան, որ կարող է անել շահի ամենասինկթոր մանկլաւիկն անդամ։ Նա հակառակ էի նրա այս ընթացքին և պաշտպանում էի միաբանութեան օգուտը,

որով և դարձաջ նրա աչքում հակավեհարանական: Մեր այսպիսի յարաբերութիւնը, Վեհափառի բացակայութեան ժամանակ, այն աստիճան լարեց, որ մէկ օր էլ Մանկունին ուղղակի մի այսպիսի հարց դրաւ—Վամ ես, կամ Աղայեանց <sup>1)</sup>:

Այս հարցին պէտք է պատասխան տար տպարանական ժողովը, որի նախագահն էր Գրիգոր Եպիսկոպոս Մուշեղեանը, մի պարթև, քաջ և վերին աստիճանի անաչառ և ազնիւ մարդ:

Պրոկուրորը այդ ժամանակ ծերունի Վասսակեանն էր: Սա իմանալով իմ և Մանկունու լարած յարաբերութիւնը, ասաց.— Սիրելի Ղաղարոս, դու այդ Մանկունուն մի դիպչիր: Եթէ ուզում ես այդտեղ մնալ և վանքին մի օգուտ տալ, դրա հետ հաշտ ապրիր: Ներսէսի պէս մեծ մարդը, մեծ կաթողիկոսը, մի լակոտի ձեռքում խաղալիք էր, և նրա խօսքով ինձ գետին ձգեց: Յանցանքս այն էր, որ այդ լակոտին լակոտ էի անւանում: Դու Մանկունու իսկական անունը մի տալ: Ով էր, չգիտեմ, մէկն ինձ ասեց, որ դու դրան ձեր Ղարաբաղի բարբառով անւանում ես՝ տկաքար: Ես չեմ իմանում այդ ինչ է նշանակում, բայց երևի այդ բանն էլ լակոտի պէս մի բան կը լինի: Ախր այդ տակի քարն անշուշտ մի վերևի քար էլ կունենայ, ուրեմն մէկ քարին հարևածելով՝ հարևածում ես և միւսին, աւելի մեծին:

Երբ բանը հասաւ տպարանական ժողովի վճռին, ինձ էլ, Մանկունուն էլ կանչեցին այնտեղ: Այդտեղ յայտնեցի Մանկունու ոտնձգութիւնները, ասացի, որ ես սրան առաջ քաշեցի, ամեն բանի հետ ծանօթացրի, որ ժամանակին պէտք գայ. բայց սա այդ ժամանակն արդէն հասած է համարում, ուզում է իմ տեղը բռնել, ուզում է ինձ իր ստորադրեալը համարել, իր հրամանակատարը, իսկ ես այդ անել չեմ կարող քանի որ ինքս եմ գործի պատասխանատուն: Երբ որ ես չեմ լինիլ, այնուհետեւ ինչ ուզում են՝ թող անեն, իսկ քանի որ կամ, կրաւորական դեր չեմ կարող կատարել:

<sup>1)</sup> Այդ ժամանակ Մանկունին ուզում էր «Արարատ»-ը Պոլսի Ղալաթիայի օջախի օրգան ըլինել, իսկ ես հակառակում էի և չէի տպում լինելով Հալլիկեան:

Մանկունին լուռ էր, ոչինչ չէր խօսում, երես տուած քմամոլ երեխայի նման աջնպէս էր ուռել, որ քիչ էր մնում <sup>էն ժամ</sup> այդ դիրքով զգացնել էր տալիս, որ ժողովն օգուտ է քաղում անպաշտպան վիճակից, նրա պաշտպանի բացակայութիւնից, չիշեցնում էր մօրից հեռու զրկող երեխայի, որ ճարահատեալ կանչում է վնայ, նանի... Մտքումս ասում էի՝ «հիմի այդպէս չես, բայց Աստուծով այդ օրը կընկնես ժամանակով, և կը զգաս, թէ ում շնորհիւ էիր զրթփրթում և սիրամարգի պէս պոչդ խաղացնում»։

Ժողովը միաձայն ինձ պաշտպանեց, բացի Սուրէնեան սարկաւազից։ Դա արդէն նւիրել էր Մանկունու խնամակալութեանը, դառել էր նրա գաղտնատուն։ Բայց աջնպէս էր ուզում պահել Մանկունու կողմը, որ ինձ էլ չլինի վիրաւորած, բայց ինչ կուզի լինի, ինձ աւելի մօտիկ էր համարում իրան քան թէ Մանկունուն։ Բայց դրանով չէր կարող շահել իմ սիրտը, քանի որ ես արդէն շատ բան գիտէի իր հաղորդածներից։

Վերջումը խօսեց Գրիգոր եպիսկոպոսը շատ վրդոված և յուզւած, կարծես մի առիթի էր սպասում, որ իր բոլոր մաղձը թափէ Մանկունու գլխին։ Յաճիրից սկսեց և հետզհետէ բարձրացրեց ձայնը, վերջումը մատը թափ թափ տալով Մանկունու վրայ՝ ասաց, — է՛յ, տիրացու, ոտքդ շատ ես առաջ դրել, աղի մկան պէս ամեն բղուղի մէջ ես ընկնում, ամեն բանի մէջ խառնուում։ Եթէ դու ես տպարանի տէրը, նրա վրայ հսկողը, էլ այս ի՞նչ ժողով է, ինչո՞ւ է սրա անունը տպարանական։ Մի՞թէ մենք քո ծառաներն ենք։ Ի՞նչպէս թէ՛ «կամ ես, կամ Աղայեանը»։ Դու ո՞վ ես, ինչացո՞ւ ես։ Եթէ դու մի բանի պէտք էիր, էլ ո՞ւր էինք այդ մարդուն հրաւիրում։ Եւ ապրի, զօրանայ։ Դա մեր սպասածից, մեր ակնկալութիւնից էլ շատ աւելի բարձրացրեց թէ մեր տպարանը և ի՞թէ ամսագիրը։ Այս բանը մենք մեր երազումն էլ չէինք աեսել։ Յետոյ դառնալով ինձ ասաց.

— Պարոն Աղայեանց, դուք ձեզ համար միամիտ և անհոգ եղէք, ոչ ոք իրաւունք չունի ձեզ վրայ, բացի Վեհափառից։

Մանկունին դուրս դնաց սեւացած՝ ինչպէս երեսին մուր քսած, իսկ ես դառնալով Մուշեղեանին՝ ասացի.

— Սրբազան Հայր, ես մի ազատ մարդ եմ, ուր լինի՝ կապրեմ,

բայց դուք կախումն ունիք մի այնպիսի իշխանութիւնից, որի կամքը Մանկունու ձեռքն է: Աստուած տալ, որ ես սխալած լինեմ, բայց այդ կը նշանակէր, որ ես կոյր լինեմ եղած և ոչինչ: չըլինիմ տեսած: Ինձ պաշտպանելով՝ դուք ձեզ հալածանքի տակ էք ձգում:

—Ազգարոս, ասաց սրբազանը, ես այդ բանը գիտեմ, բայց կարող չեմ սեւին սե չասել և սպիտակին սպիտակ: Ես իմ ասելիքը կասեմ, իմ անելիքը կանեմ, թող ուրիշներն էլ իրանցը անեն, ի հարկէ փշից խաղող չի քաղւիլ, այլ փուշ:

Մօտեցալ սրբազանին և շատ յոգեւած համբուրեցի սուրբ աջը, շըշնջելով.—իմ ու քո բանը վերջացած է...

Եւ իրաւ վերջացած էր: Հէնց նոյն երեկոյնի զանձապետ Ներսէս վարդապետ Խուդավերդեանը, որ իմ ամենամօտիկ բարեկամս էր և սիրելին, եկաւ մօտս և ասաց ուղղակի.

—Ազգարոս, ով իմանալ չիմանալ, դու պէտք է լաւ իմանաս, թէ ինչ է Մանկունին: Ազգն ընտրել է մէկին, նա էլ մի ուրիշին. հիմա մենք այդ ուրիշի ձեռքի տակին ենք: Այսպէս է հանդամանքը, ինչ կարող ես անել: Ես գիտեմ, որ դու աշտեղ մնալու մեծ փափագ չունես, բոլոր ուսումնարանների դռները բաց են քեզ համար, ուր որ գնաս և՛ աւելի ուժիկ կստանաս և աւելի պատիւ: Գնա, եղբայր, ինչ ես ուզում մեզանից, քո խաթրու մենք էլ պիտի կրակի մէջ ընկնենք, ի սէր Աստուծոյ, հեռացիր մեզանից, էլ չենք ուզում, ես, ես...

—Հասկանում եմ, ասացի: Մանկունին քեզ ուղարկել է ինձ յորդորելու, որ ես հրաժարեմ. ուղիղն ասա, այդպէս է թէ ոչ:

—Այդպէս է, ախպէր, մեղքս ինչ թագցնեմ: Եւ պէտք է հրաժարեմ: Վնասդ ինչ է: Կուզեմ, քո ամբողջ տարւալ ուժիկ կըտանք, գնալուդ ճանալի ծախքը նոյնպէս, թէկուզ՝ մէկին երկու:

—Ի՞նչ ասեմ: Եթէ փոխանակ փող տալու՝ մարդ պահելու համար, տալիս էք, որ հեռացնէք, էլ ես ի՞նչ ասեմ. երեւի այսպէս է ձեր Վեհարանի ադաթը: Ես մեծ չեմ քան Քաղիլաթեանը: Նա աշտեղ տեսաւ թքամանը թանաքաման դառած, իսկ ես տեսնում եմ մի և նոյն թքամանը թագաւոր դառած: Ի հարկէ չարժէ այլ ևս աշտեղ կենալ: Բայց ես ոչինչ չեմ ուզում ձեզանից. ինչ որ ինձ հասնելու է, միայն այն տէք: Ինչ որ աւելի էք ուզում տալ,

նշամածուն առէք, Մանկունու զլինն ածեցէք, որ սեւացած երեսը սպիտակի:

—Այս բոլորիս կերթամ և ինչ որ քեզ հասնելու է, կը բերեմ, ասաց Ներսէսը և զուրս զնաց ուրախ-ուրախ, որ Մանկունուն մի ուրախ լուր տանի:

Ներսէսի բարեկամութիւնը դէպի ինձ անկեղծ էր: Մեր բարեկամութիւնը շարունակեց երկար ժամանակ:

Երբոր ևս համաձայնեցի հեռանալ, և Ներսէսն էլ զնաց իմ հաշիւս տեսնելու, ընկերներս՝ Միքայէլն ու Մովսէսը բարկացան վրաս, թէ ինչո՞ւ համաձայնեցիր:—Եթէ այդպէս է, ասացին, մենք էլ կը հրաժարենք:

—Չէ, ասացի, եթէ ինձ սիրում էք, հանդարտ կացէք: Այս տունը Մանկունունը չէ, այլ ազգինը: Մենք պարտական ենք ծառայելու, որքան որ կը ծառայի, քանի որ մեզ զուրս չեն արել: Երբ որ զուրս կանեն, ինչ ճար ունենք, պէտք է հեռանանք: Մանկունին շատ սատանայ է, բայց այնպիսի սատանայ, որին վրացիք ասում են վիրէշմակի: Դա միաբանութեան կապը քանդում է՝ իրարից բաժանելով, մէկին սէր ցոյց տալով և միւսին ատելութիւն, մէկին մեծամեծ խոստումներ անելով՝ միւսին սպառնալիք, մէկին լրտես է շինում միւսի վրայ, այդ լրտեսի վրայ էլ մի ուրիշ լրտես է նշանակում: Իսկ ինքը լրտեսում է ամենին էլ: Ազգին խաբելու համար շատ նուրբ հնարներ ունին, այնպիսի հնարներ, որ ոչ մի խաչադողի մոքով չի անց կացել: Գիտեն թէ ազգն ինչ է սիրում և ինչ ուտում: Ձեւցնում են ազգի ատածին սաստիկ ատեցող և դրանով ազգի աչքում քաւում իրանց լեռնաշափ յանցանքները, մարսում ամեն տեսակ հարստահարութիւն և յափշտակութիւն: Այնուամենայնիւ ձեր այստեղ մնալն ինձ պէտք է: Ես պատրաստած եմ միայն մեր ազգին ծառայելու համար, իսկ այդ ասպարէզում ծառայել կարելի չէ, առանց դրանց հետ հաշտ լինելու: Ի՞նչպէս կարող ես վարժապետ լինել մի ազգային դպրոցում առանց դրանց թոյլտուութեան: Դրանք այսօր փակել են Պռոշեանցի առջև Հայոց ուսումնարանների դռները, նոյնը կարող են և ինձ անել: Կամայ ախամայ ես պիտի լռեմ և մարսեմ Մանկունու այս արարմունքը: Դրսից ես չեմ դիպչիլ դրանց, բայց եթէ դա ինձ չըհա-

ւատայ և սկսէ հալածել նաև դուրսը, դուք այստեղ լինելով՝ կը սանձահարէք դրան։ Իմ գնալուց յետոյ դա հարկադրւած կը լինի ձեզ և՛ աւելի պատիւ տալ և աւելի ոռճիկ։ Առաւել լաւ, թող իմ ջգրու բարձրացնէ իմ բարեկամներին։

Տղէքը համոզւեցան և հանդարտւեցան։

— Մանկունին այնպէս է կարծում, ասացին, որ դու մեզ շատ ես պաշտպանում, մինչդեռ քո խստութիւնը դէպի մեզ անգթութեան ես հասցնում։ Դու գնաց և միամիտ կաց, քո բացակայութեան ժամանակ մեր քէֆին քէֆ չի հասնիլ։ Ինչքան ուզենանք՝ այնքան կը շինենք, Մանկունին ինչ գիտէ, թէ որքան պէտք էր շինել։

Յիրաւի ինչպէս ես էի աշխատում, նոյնը պահանջում էի և իմ ընկերներից, թէև առանց իմ ասելու էլ իրանց գործը կատարում էին ամենայն բարեխղճութեամբ։ Միքայէլն ու Մոլսէսը իմ խստութիւնը պատժելու մի հնար էին մտածել։ Մօրուքս շատ երկար էր, իսկ Եջմիածինը շոք։ Մէկ օր դալլաք կանչեցի և մօրուքս տակիցը խուզել տւի։ Սրանք հաւաքեցին կտրած մօրուքս և կոխեցին մէկ տեղ։ Երբոր նեղայած էին լինում վրաս և բարկացած՝ հանում էին մօրուքս և իրար ձեռքից յափշտակելով՝ գզգզում...

Ամառ էր, որ ես հեռացայ Եջմիածնից։ Հեռանալուցս մի ամիս առաջ գնացել էի Թիֆլիս, որ Մոսկւայից պ. Ալանեանցի ընծայ ուղարկած արագատիպ մամուլը տեսնեմ և ուղարկեմ Եջմիածին։ Գնացի տեսայ և Վեհափառին, որ այդ ժամանակ Թիֆլիսումն էր, ասացի, որ ողջով բանեցնելու մի հնաձև փոքրիկ մամուլ է, մանր մունր բաներ տպելու համար, և այն էլ, կարծեմ, մի երեսը միայն կարող է տպել, իսկ միւսը՝ ոչ։ Շատ լաւ կը լինի, որ այդ մեքենան այստեղ վաճառենք և մեր գործին յարմար ուրիշ արագատիպ բերել տանք։ Վեհափառը մտածելու ժամանակ ուզեց և մի քանի օրից յետոյ պատասխանեց։

— Մեքենան տղան կուզէ, պէտք է ուղարկել։

Տղան Մանկունին էր, որը տղայամոտութիւն էր ունեցել կարծելու, որ իբր թէ մեքենան այնքան լաւ էր, որ Թիֆլիսի տպարանատէրերը ինձ կաշառել են, որ իրանց տամ այդ հրաշալիքը և զրկեմ Եջմիածնի տպարանը։ (Այդ մամուլը հիմա էլ Եջմիածին է, ցանկացողը կարող է տեսնել, թէ քանի գրոշ կարժէ)։

Մամուլն ուղարկեցի Ապսպրեցի հօրս, որ զայ ամուսնուն տանէ ամարանոց—մեր Լոք սարը, իսկ ես հետս մի մաշինիստ վերցրի և գնացի Էջմիածին: Մանկունին այնքան մանկամիտ էր, որ կարծում էր, թէ մէկ մարդ կարող է լինել մի քանի վարպետ և մի և նոյն ժամանակ նաև խմբագիր: Մաշինիստին որ տեսաւ, շատ բարկութիւնը եկաւ, թէ ինչո՞ւ աւելորդ ծախք եմ արել (որպիսի խնայողութիւն), ինչո՞ւ այդ բանը ես ինքս չըլիտի կատարեմ, հապա էլ ուր ենք տարեկան ութ հարիւր մանէթ շինել ուժիկը: Սակայն ես առանց Վհայափառի հրամանի ու կամքին չէի տարել մաշինիստին:

Մաշինիստը սարքեց մեքենան, և այնպէս դուրս եկաւ, ինչպէս ես ասել էի արդէն: Մանկունին ստիպում էր, որ մաշինիստը անշնորհք և անպէտք մեքենային մի նոր շնորհք տայ, եթէ ոչ՝ ասում էր, քո վարձդ չեմ տալ: Կարծում էր որ ես գիտութեամբ մեքենայի վարկը վայր եմ դրում, որ իմ ասածն արդարացնեմ: Հէնց այստեղիցն էլ սկսեց մեր կռիւը: Ես թոյլ չէի տալ անպատեւու իմ տարած մարդուն, իմ նախկին վարպետին և պատուական բարեկամին, որի մասին կարժէ այստեղ մի քանի խօսք ասել:

Այդ մարդն իտալացի էր, Բիւֆօնի ազգանունով, որին աւելի լաւ կը ճանաչեն Թիֆլիսի նախկին դերասանները: Դա երկրորդական դերասան էր իտալական խմբում, մի և նոյն ժամանակ շատ լաւ տպագրիչ էր: Դեռ Էնֆիաճեանցի տպարանում՝ եղած ժամանակս դա իր ազատ ժամերին զալիս էր նոյն տպարանում աշխատում և ինձ շատ բան էր սովորեցնում: Տանում էր և թատրոն, կուլիսների ետեւում կանգնացնում:

Առաջին անգամ ես թատրոն տեսել էի դեռ Վորոնցովի ժամանակ: Մէկ անգամ, առանց տոմսակի, զոռով գլուխս ներս զցցեցի թատրոնի վերնայարկը, որ տեսնեմ սա ինչ բան է: Ինչպէս Ամբրիկայի վայրենիները առաջին անգամ քաղաքակիրթ մարդիկ տեսնելով՝ ապշել էին, նոյնպէս ապշեցայ ես Ի հարկէ ոչինչ չըհասկացայ, բայց այն տպաւորութիւնը դուրս տարայ, որ մի քանի շաբաթ շարունակ երգում էի անընդհատ, ձայնիս էլեէջները և բառերը նմանեցնելով լսածիս, բոլորովին այնպէս՝ ինչպէս երգում մանուկները՝ նմանողութեամբ սուտ բաներ հնարելով: Սկզբումը օրկա-

տի՛ր ածելը ինձ թւում էր մի աններդաշնակ խառնուրդ, որպէս թէ՛ մէկը տաքին էր փշու՛մ, միւսը հովին, մէկը գոռում էր, միւսը ժլւում, բայց քիչ-քիչ ականջս ընտելացաւ և ես զգացի մի հիանալի ներդաշնակութիւն և սքանչացալ վերին աստիճանի։ Վերջերում թէ՛ Պետերբուրգ և թէ՛ Մոսկւա շատ էի գնում թատրոն. սիրում էի մանաւանդ բալետները, հէքիաթական տեսարաններն ինձ շատ էին գրաւում։ Տանում էի հետս և Միքայէլին, բայց նրա քունը տանում էր ամենալաւ տեսարանների ժամանակ անգամ...

Ռուսաստանից որ եկայ, Բիւֆոնին արդէն ծերացել էր և անգործ մնալով՝ յանձն էր առել Ֆրանկմասոնների գործակատարութիւնը։ Զափազանց հայրենասէր էր։ Եղել էր և Գարիբալդիի խմբում իբրև կամաւոր, աջ ոտքը վիրաւորւած էր գնդակով։ Զափից դուրս ոգևորւել և ուրախանալ գիտէր, իսկ երբ որ բարկանում էր՝ բերանից փրփուր էր թափում, կարծես կատաղում էր։ Հանաք անել այսպիսի մարդու հետ կարող չէր Մանկունին. վարձը տւին լիովին և ես հեռանալիս՝ դրան էլ հետս վերցրի։

Ուզենալով նախկին վարպետիս մի հիւրասիրութիւն ցոյց տալ, ես ձիեր վարձեցի և Աբարանի ճանփով, Փամբակի վրայով տարայ Լոռի Լոք սարի գագաթը, որ մեր գիւղի ամարանոցն էր, ուր եկել էր արդէն և ամուսինս։ Սարերի և հովիտների ծաղկափթիթ ժամանակն էր և մեր իտալացին շատ տեղ այնպէս յափշտակում էր, որ ուզում էր ձիուցը թուշել ընկնել ձորերը։—Մեր Իտալիան լաւ է, ասում էր, բայց այսպիսի հրաշալիքներ ես այնտեղ չեմ տեսած։ Այս ինչ երկիր է, այս ինչ բուրմուկ է, այս ինչ անմահական ջրեր են։

Երբ հասանք մեր տունը, հայրս մի սուփրա բաց արաւ ամեն բարիքով լիքը, մեր բարեկամներն էլ՝ ինձ պատուելու համար՝ որն այս ինչ բերաւ որն այն ինչ, Բիւֆոնիս կարծեց, թէ մի հէքիաթական աշխարհ է ընկել և այնպէս ողևորւեց, որ մի քանի բաժակ զինի խմելուց յետոյ՝ լաց եղաւ...

Երկու օր պահեցի սարումը և երրորդ օրը ձիաւոր դրի հետը և ճանապարհ ձգեցի դէպի Թիֆլիս, ուր հասել էր երկրորդ օրը և իր հայրենակիցներին պատմել, որ այս կեանքումը տեսել է դրախտը և հիմա այնտեղից է գալիս...

Կարժէր, որ Էջմիածնում բոլոր տեսածներս դրէի, բայց օգուտ  
դրանում չեմ տեսնում. մեծ մարդիկ չըկային, իսկ թղուկների մա-  
սին դրելիս անտես չըպէտք է առնել և մոծակներին Ամառը մո-  
ծակներից ազատելու համար՝ դործ են ածում մուշաղգամի, որ  
կը նշանակէ մոծակի տուն, բայց պէտք է ասել մոծակարգել,  
որ նուրբ չիքըլայից են կարում և մահճակալի վրայ քառակուսի  
տուպրակի նման կախելով՝ ազատում են մոծակի շարձակմունքներից  
քնած ժամանակ. Անկարելի է, որ խամ մարդ ամառ այնտեղ մնա-  
լով ջերմախո չըստանայ, մանաւանդ իրան անզգոյշ պահողը, ես  
զգուշացողներից չըլինելով՝ մէկ անգամ սաստիկ ջերմեցի. Կէս գի-  
շերին, երկար ժամանակ դելը տալուց և Մանկունու հետ կուլուց  
և հաշոյնուց յետոյ՝ մի քիչ հանդարտեցայ, բայց այդ ժամանակ էլ  
դաւոյն ու զուռնան ինձ հանգիստ չըտւին. — Այս ինչ անպիտան  
մարդիկ են, ասում էի մոքումս, դիշերաց ժամը երեքին այս ինչ  
հարսանիք է, որ սարքել են. Ձայնը զալիս էր բաւական հեռուց,  
բայց թափանցում էր մինչև ուղեղս և ականջներիս մէջ զուռնայի  
բոլոր եղանակներն էլ ածւում էր. Շատ որ անհանգստացայ, դուրս  
եկայ սենեակիցս, բայց էլ ոչ զուռնայ և ոչ դաւուլ, այլ միայն մի  
մարդ տեսայ, որ սալաչատակի վրայ անց ու դարձ էր անում արագ  
արագ և մեծ-մեծ կօշիկներով դրոփիւն բարձրացնում. — Այս է եղել,  
ասացի, դաւուլը, բայց ուր մնաց զուռնան. Ներս գնացի և տե-  
ղումս պառկեցի թէ չէ՝ զուռնաչիք սկսեցին իրանց սահարին  
առանց դաւուլի. Դրսի մարդը ներս էր գնացել այդ ժամանակ.  
Վերջապէս բանից դուրս եկաւ, որ մոծակներն են եղել զուռնա-  
չիքը, որոնք չըկարողանալով ներս թափանցել, ահագին բանակ  
էին կազմել շարձակելու իրանց սւիններով և նիզակներով:

Մոծակներն այնքան երկիւղալի չէին, որքան մորեխները, կա-  
րիճները և օձերը. Ամեն րոպէ վտանգի մէջ էինք, թէ ահա եթէ  
մէկը չըլինի, միւսը կը կծի. Ղազարապատի խարխուլ սենեակնե-  
րում իրանց հողէ կտուրներով ամեն ինչ կարելի էր սպասել. Մա-  
րութեանի սենեակի առաստաղից մի ահագին օձ վայր ընկաւ և  
խեղճին լեղապատառ արաւ. Այս Մարութեանը Խրիմյի էր, Ալա-  
զովսիւ աշակերտներից. Վեհարանի մի փիլիսոփան էր. Սա ոչ մի-  
այն կատակներ և նամակներ էր գրում, այլ և քարոզներ վեհարա-



Այս մարդը հանաք չէր անում, իսկ և իսկ այդպէս էլ անում էր, նա վեհարանի տգեղ կողմերը վերին աստիճանի խաչտառակութեան հասցնել տաւ իմ հեռանալուց յետոյ: Թէ այդ ինչ բաներ էին,—ժամանակիցներին յայտնի է և աւելորդ է ասելը: Վերջը ինքն և Սանդալջեանը փախան արտասահման և այնտեղից սկսեցին իրանց գրաւոր խաչտառակութիւնը: Շատերն առասպել կարծեցին և չըհաւատացին այդ ծայրայեղ խաչտառակութիւններին: Այս ժամանակին է վերաբերում պ. Բ. նշանաւոր յօդաւածը, որի մէջ ոչ մի չափազանցութիւն չըկայ: Այդ պատական յօդաւածի հրատարակողը պէտք է Վեդուն չըլինէր և այն էլ Սողոմ Գոմոր անունով, քանի որ Վեդու խմբագիրը իր նմանների վրայ քար գցելու իրաւունք չունէր, այսինքն՝ իբրեւ կղերական, նա իրաւունք չունէր կղերականների վրայ յարձակելու:

Անկարելի է մոռանալ և էջմիածնի օձերը: Մէկ օր, դարունը նոր բացւած ժամանակ, երբ օձերը դուրս են գալիս իրանց բներից, բայց դեռ ևս բոլորովին ազատւած չըլինելով ձմերային թըմրութիւնից՝ չեն կարողանում փախչել կամ շարժել տեղերից, մի խումբ աշակերտներ վերցրի հետս երկար ձողերով և գնացինք օձեր կոտորելու:—Մէկ ժամայ մէջ մինչև երեք հարիւր օձ սպանեցինք, այնքան շատ էին և միմեանց վրայ կոչուած զանազան փոսերում: Այդ կիսակենդան սողուններին տեսնելու է ամառայ թունդ ժամանակին, թէ ինչ գազաններ են.—թռչում են նետի պէս գլուխները մի կանգուն բարձրացրած: Էջմիածնում օձեր կոտորելու սովորութիւն չունին, մինչդեռ շատ հեշտութեամբ կարելի է ջնջել դրանց հետքերը վանքի շրջակայքից:

(Կը շարունակւի)